

Thomas van Aquino

a) Ter introductie: enkele citaten

- “Wie van de honger sterft, moet eerder gevoed worden dan onderwezen, zoals het voor de noodlijdende beter is bezit te verkrijgen dan te filosoferen, hoewel dit laatste op zich van een hogere waarde is.” (“Puta, magis esset pascendum fame morientem quam docendum: sicut et indigenti, secundum Philosophum, melius est ditari quam philosophari, quamvis hoc sit simpliciter melius.” - S.th. II-II, 32, 3c).
- “Hoewel een vergankelijk wezen van een hogere rangorde zou zijn als het niet vergankelijk was, zo is toch een wereld, die uit het vergankelijke en het onvergankelijke bestaat, beter dan een wereld, die enkel onvergankelijke wezens zou hebben.” (De ver. 5, 3 ad 3).
- “Omdat de zalige maagd Maria alleen een met de geest begiftigd schepsel is, komt haar geen aanbidding toe, maar enkel verering; hoewel een hogere verering dan aan de andere schepselen, omdat zij de moeder van God is.” (“Cum ergo beata Virgo sit pure creatura rationalis, non debetur ei adoratio latria, sed solum veneratio dulciae: eminentius tamen quam ceteris creaturis, in quantum ipsa est mater Dei.” - S.th. III, 25, 5c).

Dit zijn maar enkele losse citaten uit een zeer omvangrijk oeuvre. Toch worden al op het eerste gezicht enkele kenmerken duidelijk:

- thematisch wijd gespreid (Mariologie; eschatologie; ecologie; ‘gewone leven’);
- stof tot ‘meedenken’ en ‘nadenken’;
- van een soms verrassende actualiteit;
- theoretisch en praktisch (denken en leven).

b) Kernpunten uit zijn leven

- 1225: geboren te Roccasecca, in het graafschap Aquino
- 1230 – 1244: oblaat in de abdij Monte Cassino en studies te Napels
- 1244: intrede in de Dominicaner-orde
- 1245-1248: eerste studies te Parijs
- 1248-1252: Studies in Keulen bij Albertus Magnus
- 1252-1259: eerste leeropdracht te Parijs; Thomas wordt ‘magister’
- 1259-1261: verblijf in Napels
- 1261-1265: lector in het Dominicanenklooster te Orvieto
- 1265-1268: oprichting van een studium generale te Rome
- 1268-1272: tweede leeropdracht te Parijs
- 1272-1274: oprichting van een studium generale te Napels

- 1274: Thomas sterft op 7 maart op weg naar het concilie van Lyon in het cisterciënserklooster Fossanova;
- 1323: heiligverklaring door Paus Johannes XXII;
- 1368: Translatio van de beenderen naar Toulouse (22 januari, de huidige feestdag; eerst Dominicanenklooster, na Franse revolutie in St. Sernin, nu in Jacobijnenkerk).
- 1567: verheffing van Thomas tot kerkleraar door Paus Pius V.

Thomas geldt tot op de dag van vandaag als een exponent van een orthodoxe theologie van de katholieke Kerk. En het is waar: in vele theologische tractaten (bij voorbeeld triniteitsleer, christologie, sacramententheologie) heeft hij baanbrekende inzichten verworven, die ons geloof op een verantwoorde en betrouwbare manier verwoorden. Ook het kerkelijke leergezag heeft dit herhaaldelijk erkend en bevestigd, bij voorbeeld Leo XIII in zijn encycliek 'Aeterni Patris' aan het einde van de 19^e eeuw, tot in onze dagen Paus Johannes Paulus II in de encycliek 'Fides et Ratio' (1997), maar ook Paus Franciscus, die Thomas van Aquino herhaaldelijk citeert in zijn apostolische exhortatie 'Evangelii gaudium' uit 2013 (nrs. 37, 40, 43, 124, 150). Thomas heeft een reputatie en positie verworven die in de loop van de kerkgeschiedenis maar weinig anderen ten deel is gevallen. In die zin blijft hij ook in onze dagen een kritische instantie waar de theologie altijd rekening mee moet houden, maar dreigt zeker ook het gevaar dat men ofwel kost wat kost iets 'nieuws' wil produceren op het gebied van de theologie, omdat men het 'oude' beu is, of dat men ontwikkelingen in de theologie uit de weg gaat, omdat men denkt dat alles reeds gezegd is. Deze **tweevoudige valkuil** zou men m.i. moeten ontwijken, en Thomas als een grote denker steeds voor ogen houden, in het besef dat een nieuwe en moderne tijd daarom niet ook al betere gedachten voortbrengt, maar tegelijkertijd de 'drive', de 'pit' erin houden, om theologie ook verder te durven ontwikkelen en te doordenken - een advies trouwens dat Thomas ons volgens mij zelf zou willen meegeven.

Maar: wie was nu deze man, die maar 49 jaar oud is geworden? Wat bezielde hem? Wat heeft hij aan ons – bijna 800 jaar later – te zeggen?

c) Thomas als 'kind van zijn tijd'

De filosoof Georg Willem Friedrich **Hegel** uit de 19^e eeuw heeft ooit de uitspraak gedaan: "**De filosofie is haar tijd in gedachten.**" – Wat betekent deze uitspraak? Zeker **twee dingen: ten eerste** met betrekking tot het begrip '**gedachten**', dat namelijk de filosofie geen ander instrument heeft dan de geest van de mens. Zij is een wetenschap die geheel en al met de ratio, het verstand (de gedachten) van de mens beoefend wordt. Deze kunnen ter verdere verwerking hun weg vinden in het gesproken of geschreven woord, maar daarmee heeft de filosofie haar taak volbracht. De filosofie interpreteert de wereld, zij zelf verandert de wereld niet, ook al kunnen veranderingen in de wereld plaatsvinden – tot en met revoluties – die teruggaan op filosofisch gedachtegoed (cf. de tegengestelde instelling van K. Marx: "De filosofen hebben de wereld enkel geïnterpreteerd, maar het komt erop neer de wereld te veranderen." – De **tweede betekenis** van de zin 'de filosofie is haar tijd in gedachten' ligt in het begrip '**haar tijd**'. Want geen enkele filosoof staat los van zijn eigen tijd en de periode waar en wanneer hij/zij leeft.

Nu heeft elke tijdsperiode niet alleen met de vragen uit het verleden te worstelen, maar vaak meer nog met de vragen en vraagstellingen van de concrete actualiteit. Zo worstelt de filosofie aan het begin van de 21^e eeuw o.a. met vragen omtrent de 'relatie tussen geest en hersenen', of het 'bestaan van een vrije wil', of de 'relatie tussen godsdienst en maatschappelijk staatsbestel'. Deze kwesties lagen voor mensen uit de 13^e eeuw immers volledig buiten hun beschouwing of speelden gezien een totaal andere wereld-immanente constellatie geen enkele rol.

In die zin is elke denker 'kind van zijn eigen tijd'. Daar is ook Thomas van Aquino geen uitzondering op. Er zijn een aantal **factoren die telkens de actualiteit van vraagstellingen beïnvloeden**. In onze tijd is dat vaak de empirische wetenschap en de techniek (denk aan de vraagstelling rond relatie tussen geest en hersenen). Maar ook de politieke en maatschappelijk constellaties spelen vaak een beslissende en grote rol. Voor Thomas' tijd van de 13^e eeuw zijn een aantal factoren bepalend geweest:

- de **monarchie**: dat was de staatsvorm die in kleine en grote mate in Europa de gewone - en tegelijkertijd onbetwiste - maatschappelijke en politieke orde vormde;
- het **universele Pauschap** met diocesane structuren, sterke hiërarchische ordening en grote autoriteit van de clerus;
- een tijd van een revolutionaire ontwikkeling in de filosofische en theologische wetenschappen, inclusief het ontstaan van **de eerste universiteiten**;
- en niet op de laatste plaats de vlucht die de **armoedebeweging van de mendicanten** (de 'bedelorden') van de Franciscanen en Dominicanen vanaf het begin van de 13^e eeuw binnen enkele decennia in Europa had genomen.

Met deze historische contexten op de achtergrond krijgt de denk- en leefwereld van de 13^e eeuw een beeld waarbinnen **sommige kwesties** een duidelijkere inkadering krijgen.

Zo is het niet verwonderlijk dat de leden van deze bedelorden, waar ook Thomas lid van was, met enige argwaan bekeken werden, en zij op hun beurt deze beweging in woord en geschrift ook gingen verdedigen. De **armoedebeweging** was als een opwekkingsbeweging en vernieuwingsbeweging immers een zekere aanklacht tegen het heersende 'systeem' in Kerk en maatschappij. Daarentegen is de oproep van de huidige Paus Franciscus tot een 'arme Kerk voor de armen' waarschijnlijk nog een zwak aftreksel. Er zijn immers vele geschriften bewaard, ook van de hand van Thomas van Aquino, die de leefwijze van de mendicanten verdedigt en ook concrete verwijten aan hun kant gaat weerleggen.

Op **intern filosofisch gebied** speelde vanaf het midden van de 13^e eeuw de quaestio rond **de mogelijkheid en het verwerven van menselijke kennis** een grote rol, formeel te vergelijken met de uiteenzettingen van de laatste twee decennia omtrent de relatie tussen geest en hersenen. Ligt vandaag de dag het breekpunt bij de kernvraag of het menselijke denken niets anders is dan materiële, neuronale, chemo-fysische processen, of toch een samenwerking tussen materiële hersenfuncties en immateriële activiteiten van de 'geest', zo lag de 13e eeuw wakker van de vraag of de menselijke kenprocessen één voor één rechtstreeks door God waren ingegeven, of dat er toch gesproken kon worden van eigen menselijke activiteiten door elke individuele menselijke geest.

Zo ver uit elkaar liggen deze twee vraagstukken trouwens niet: het gaat immers formeel om hetzelfde object, het **fenomeen van het menselijke denken**. En terwijl

de 13^e eeuw de autonomie van de mens in het gedrang zag komen, wanneer al het denken steeds rechtstreeks door God is ingegeven, wordt in de 21^e eeuw diezelfde autonomie bedreigt door de reductie van alle processen op louter materiële structuren. In het eerste geval wordt de mens een marionet van God, in het tweede een marionet van een materieel deterministische natuur. Opmerkelijk is ook dat de respectievelijke voorstanders van zo'n aanval op de eigenstandigheid en eigenaardigheid van de menselijke ratio in de 13^e als ook in de 21^e eeuw een grote toestroom hadden. De fascinatie van het huidige neuronale hersenonderzoek en de fascinatie van destijds, dat God bij elk leer- en kenproces met mij als mens in contact komt, blijken allebei een grote aantrekkingskracht te hebben.

Anderzijds wordt er toen en nu zeer vanzelfsprekend verondersteld dat dit menselijk inzicht – c.q. in de neuronale processen en in het ingrijpen van God – feitelijk wel buiten deze invloedssfeer valt, want **dít denken** over de werkwijze van het 'denken' wordt er als het ware van losgekoppeld. Dit is de impliciete veronderstelling, omdat anders immers een cirkelredenering dreigt, wil zeggen: als alles materie is, kan dit materiële denkproces niet op zichzelf reflecteren, en als alles door God aangestuurd wordt, kan het zo aangestuurde goddelijke denkproces eveneens geen reflectie van de mens zijn. Dit wil als voorlopig resultaat dus zeggen: het feit dat het menselijke denken tot reflexiviteit in staat is, dus zich op zichzelf kan terugbuigen – dit immers is het wat wij doen als wij het denken onderzoeken en er uitspraken over doen – dan is deze activiteit van de reflexiviteit een heel 'eigen' - aan de mens toebehorend – fenomeen, en een heel 'eigenaardig' - van een 'eigen aard' – fenomeen. **Denken is een 'eigen-aardig' fenomeen!**

Terug naar Thomas. Het zal u niet verbazen dat hij pleitte voor het inzicht dat leer- en kenprocessen eigen activiteiten van de mens zijn, uiteraard in zekere zin – indirect - door God 'verlicht', doordat God aan elke mens dit licht van het verstand heeft geschonken. Thomas heeft zich in deze kwestie tegen geen geringe tegenstanders moeten verwegen, een zekere Siger de Brabant en de toen op filosofisch terrein grote autoriteiten van de arabische filosofen Avicenna en Averroes. Deze laatste had een zeer grote reputatie, doordat zij in de 12^e eeuw de werken van de herontdekte Aristoteles zo uitputtend had becommentarieerd, dat hij de erenaam van 'commentator' droeg. Zijn stem had veel gezag, en zijn volgelingen werden niet voor niets 'Averroïsten' genoemd. Het zou voor Thomas makkelijker zijn geweest om hun spoor te volgen, het spoor van de toenmalige 'mainstream', maar hij is zijn eigen denken en inzichten niet ontrouw geworden. 'Aude sapere', 'heb moed je eigen verstand te gebruiken', deze uitspraak (vanuit de verlichting met de wat antiautoritair gekleurde bijklank, voor Thomas puur op de kracht van de ratio betrekking hebbend) had Thomas wel van harte kunnen onderschrijven.

Daarnaast leefde hij - zoals de hele maatschappij in zijn tijd - met enkele vooronderstellingen, ook in deze kwestie: en wel als voornaamste, dat God bestaat, en dat deze God dus ook met zijn schepping – en in het bijzonder de mensen – van doen heeft. Een theoretisch atheïsme, een agnosticisme of een zogenaamd Deïsme was hem en zijn tijdgenoten volledig vreemd. Maar deze (in onze ogen misschien naïeve) vooronderstellingen kunnen wel gereflecteerd worden, zoals Thomas zelf bij voorbeeld heeft gedaan met de vraag naar de verantwoording van een Godskennis via de menselijke geest. Deze moeite had hij zich in zijn tijd feitelijk ook kunnen besparen. Hij heeft het niet gedaan. Ook dat toont de spanwijdte en flexibiliteit van zijn geest. De vanzelfsprekendheden onder ogen zien en (opnieuw) te doordenken is altijd al de taak van de filosofie, maar de kunst is deze vanzelfsprekendheden in het geheel van je denk- en leefwereld überhaupt te ontdekken en als zodanig te isoleren,

want het is juist het karakteristieke van de vanzelfsprekendheden dat zij zich goed verborgen houden en aan ons zicht onttrekken. Zonder ophef, maar vaak scherpzinnig, heeft Thomas deze taak op zich genomen, en in menig werk van hem (b.v. in de eerste quaestiones in de S.th. of de S.c.G. of de prologen op de Aristoteles commentaren) ten uitvoer gebracht. Ook onze tijd zou het goed te gezicht staan **de vanzelfsprekendheden** die zich niet zelden onder de begrippen van 'mainstream', 'progressief-conservatief', 'alternatievloos', 'modern-ouderwets', 'bij de tijd', etc. verbergen, aan een kritische analyse te onderwerpen. De mens is niet te begrijpen vanuit een neutraal adelaarsperspectief die boven de dingen blijft zweven. De mens die over zichzelf nadenkt, is altijd al in een context van geschiedenis, van ervaringen, van culturele en normatieve gebruiken geplaatst. Het bewustzijn is, zonder er zich bewust van te zijn, door de historische condities meebepaald. (Zie: H.G. Gadamer, Der Anfang der Philosophie, blz. 36 vv.). De enige instantie die dit werk van verheldering en opheldering kan presteren, is dan toch het verstand van de mens zelf, zijn 'ratio'.

Daarmee komen wij bij een volgend punt dat m.i. voor een beter begrip van Thomas van belang is: de methode van onderzoek.

d) De methode van filosofisch en theologisch onderzoek

Het Griekse woord 'methodos' betekent allereerst niets anders dan 'weg'. Een methode in een wetenschap is dus de weg die men wil gaan om een doel te bereiken, **het doel van inzicht en kennis**. De vraag is dus steeds aan het begin: welke wegen of hulpmiddelen of welke instrumentaria staan mij ter beschikking om dit doel te bereiken?

Gelet op de mens zelf, brengt hij in deze niets anders mee dan zijn **vijf zintuigen** en zijn **verstand**. Daarnaast kan hij van buiten af ('extern') toch een 'kenboodschap' vernemen die weliswaar inhoudelijke (als zodanig) niet met de zintuigen waarneembaar is, maar toch minstens 'gehoord' kan worden (b.v. 'Triniteit'; 'incarnatie'); om dit te aanvaarden moet dan nog wel het vermogen van de wil ermee instemmen: dit proces noemen wij **'geloof'**. Een andere mogelijke methode tenslotte om kennis te verkrijgen zijn ook nog **'dromen'** of **'ingevingen'**.

Samenvattend zou men dus **vier wegen, vier methoden** om kennis, om 'wetenschap' te verwerven kunnen onderscheiden:

- zintuigen (al dan niet door techniek in omvang vergroot)
- geloof
- dromen / ingevingen
- verstand

Het **'gevoel'** of de **'emoties'** horen hier niet bij, want zij veronderstellen telkens een zintuigelijke waarneming (net als het geloof afhangt van het 'horen'), maar het gevoel is feitelijk ook een **reactie van de mens op de wereld (actio transiens)**; het gaat hier niet om een 'keninhoud'.

Voor een beter begrip volgt hier graag een **gedachtenexperiment**: stelt u zich een **stad voor met vier poorten**, vier ingangen. Door deze vier poorten kunt u de stad – als een metafoor voor de mens in deze wereld – verlaten, om kennis en wetenschap op te doen. Trouwens mogen wij hier de begrippen 'kennis' en 'wetenschap' heel basaal en eenvoudig begrijpen, in de zin van de meest natuurlijke en

vanzelfsprekende relatie die een mens tot de wereld heeft: namelijk op de een of andere manier iets van deze wereld te kennen. “Alle mensen streven van nature naar kennis”, is de eerste zin van Aristoteles in zijn grote werk ‘Metafysica’. - Terug naar het beeld van de stad met de vier poorten om kennis op te doen. Wat denkt u: welke poort of poorten zou Thomas als een man van de 13^e eeuw willen gebruiken? - Feitelijk staat Thomas aan alle vier methoden de mogelijkheid toe om kennis op te doen. Maar wel in verschillende mate en vooral afhankelijk van welk gegeven? Afhankelijk van de aard of de compositie (samenstelling) van het object, van datgene of diegene waar de mens in zijn kennisstreven op gericht is. Het maakt immers een verschil of de mens een **boom** wil kennen, of een **steen**, of een **cirkel**, of een **engel** of **God**. Als wij bij het laatste beginnen, bij God, zo schrijft Thomas daarvan: “Van datgene wat wij van God belijden, bestaat er een tweevoudige waarheid. Sommige dingen over God zijn waar, die elke capaciteit van het menselijke verstand overstijgt, b.v. dat God drie en één tegelijk is; andere dingen [over God] zijn waar, die ook door het natuurlijke verstand bereikt kunnen worden, b.v. dat God **is**, dat God één is en dergelijke [...]. Wanneer echter het menselijke verstand de substantie van een ding begrijpt, b.v. die van een steen of een driehoek, zo zal van datgene wat van deze dingen kenbaar is, niets het vermogen van het menselijke verstand overstijgen. Dit is echter met betrekking tot onze kennis van God niet het geval. Want tot het begrijpen van zijn substantie kan het menselijk verstand met zijn natuurlijke krachten niet reiken, omdat de kennis van ons verstand op de wijze van het tegenwoordige leven bij de zintuigen begint. Daarom kunnen die dingen die niet in het bereik van de zintuigen vallen met het menselijke verstand enkel op die manier gevat worden, in zover hun kennis uit de zintuigelijk waarneembare dingen komt.”¹

Thomas vernoemd hier twee methoden van verwerven van kennis:

- a) via het verstand
- b) via de zintuigen

Wat valt op?

- Heel algemeen zegt Thomas: alle kennis begint in dit leven bij de **zintuigen**. Citaat: “Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu.” (.....).
- Er zijn dingen die de mens **helemaal** kan kennen, b.v. een steen of een cirkel (hier moet de opmerking worden geplaatst, dat het huidige natuurwetenschappelijke onderzoek opnieuw op zoek is gegaan naar de volledige kennis – zeg maar ‘natuur’ of ‘wezen’ van de materie [cf. CERN-versneller als grootste machine om het kleinste te ontdekken]);

---

¹ Thomas, S.c.G. I, 3: “Est autem in his quae de deo confitemur duplex veritatis modus. Quaedam namque vera sunt de Deo quae omnem facultatem humanae rationis excedunt, ut Deum esse trinum et unum. Quaedam vero sunt ad quae etiam ratio naturalis pertingere potest, sicut est Deum esse, Deum esse unum, et alia huiusmodi; [...]. Unde si intellectus humanus, alicuius rei substantiam comprehendit, puta lapidis vel trianguli, nullum intelligibilem illis rei facultatem humanae rationis excedet. Quod quidem nobis circa Deum non accidit. Nam ad substantiam ipsius capiendam intellectus humanus naturali virtute pertingere non potest: cum intellectus nostri, secundum modum presentis vitae, cognitio a sensu incipiat; et idea ea quae in sensu non cadunt, non possunt humano intellectui capi, nisi quatenus, ex sensibilibus eorum cognitio colligitur.”

- Er zijn werkelijkheden die de mens maar **ten dele** kan kennen, b.v. God: wel **dát** Hij is, maar niet **wát** Hij is.
- Voor de kennis omtrent God wát Hij is, moeten wij teruggaan tot het **geloof** dat ons via de openbaring bereikt.

Intuïtief zouden we zeggen: Thomas is best wel 'realistisch', vooral met zijn nadruk op de menselijke zintuigen, want wij zijn nu eenmaal mensen die helemaal op onze zintuigen zijn gecentreerd. En zeker sinds de mogelijkheid bestaat om de menselijke zintuigen te vergroten of de verbeteren: dat is feitelijk in de geschiedenis pas gebeurd door de uitvinding van technische apparatuur (microscop, telescoop, computer, etc.; vanaf de 17^e eeuw, dus lang na Thomas van Aquino). Onder andere daarmee begint het tijdperk dat wij de 'Moderne' noemen. Voor ons is dit een volledig vanzelfsprekende toegang tot onze wereld, en niet weinige mensen zien deze methode van het zogenaamde 'empirische' - dus op de zintuigelijk (verbeterde) ervaring gebaseerde - onderzoek als de enige methode voor alle kennis die maar mogelijk is. Zij presenteert zich dan als de enige methode die tot 'waarheid' leidt. In de filosofiehistorie noemen we deze stroming het '**empirisme**' of '**sensualisme**'. Ook de veelvuldig voorkomende **vraag naar een 'bewijs'** recurreert in onze dagen feitelijk altijd naar deze methode. Hier fungeren de zintuigen dan als de enige maatstaf voor alles wat kenbaar is. Wat niet door de zintuigen wordt waargenomen, **is** dan ook niet, bestaat gewoon niet! Zo kan men natuurlijk denken, maar zo wordt de wereld wel a priori (van te voren) zeer klein en beperkt tot één enkele dimensie. Thomas is echter geen simpele empirist, want hij ziet de zintuigen niet als de enige toegang tot onze wereld, wil zeggen tot alles wat kenbaar is. En kenbaar op zich is niet alleen iets wat via onze zintuigen de mens bereikt, maar er zijn ook realiteiten die op een andere manier gekend kunnen worden, b.v. het geheim van de Triniteit. (Thomas' methode is dus niet alleen afhankelijk van onze vermogens, maar ook van de mogelijke vormen van het zijn).

e) De 'Questiones-literatuur'

De filosofische en theologische werkwijze van de 13^e eeuw verschilde nogal met de manier zoals wij vandaag een vraagstuk benaderen. De 13^e eeuw was het hoogtepunt van de zogenaamde 'Quaestiones-literatuur'. Dat wil zeggen, dat er een strak schematische opbouw bij het onderzoeken van problemen werd gehandhaafd. Dit schema had de volgende vorm van gewoonlijk vijf onderdelen (als voorbeeld zou men S.th. I, 75, kunnen aanhalen: "De homine").

(1) Quaestio (de vraag): "Is .....?"; "Bestaat ....?"; "Heeft ....?"; etc.

- Het schijnt van wel, ... ('videtur')
  - *ofwel* -
- Het schijn van niet, ... ('non videtur')

(2) 'Want' (de obiectiones): argumenten voor de eerste aanname

- 1) .....
- 2) .....
- 3) .....
- .....

(3) 'Sed contra' ('Daar staat tegenover,...'): tegenargumenten

- 1) .....
- 2) .....

(4) Responsio (het antwoord van de magister)

(5) Responsio ad obiectiones (antwoord op de eerste argumenten)

- ad 1) .....
- ad 2) .....
- ad 3) .....
- ad .....

De kenmerken van dit "Quaestiones-schema":

- alles begint telkens met een vraag;
- rationele krachtinspanning bij het bedenken van de vragen en de argumenten;
- de auteur maakt het zichzelf moeilijk;
- deze schematische vorm beantwoordt sterk aan de werkwijze van het menselijke verstand (analytisch/synthetisch; pro et contra);

De kracht van dit schema zit hem vooral ook in het begin, in **het bedenken van een zinvolle en relevante vraag**. Daarvoor is immers een uiterste inspanning en discipline van de geest nodig, zodat daadwerkelijk vragen aan de orde komen, die enerzijds meer inzicht en kennis in een bepaalde materie ('stof'; 'Sachverhalt') geven ('objectieve kant'), en anderzijds de menselijke geest in zijn streven naar ordening tegemoet komen ('subjectieve kant').

- Excursie: Het ontstaan van een vraag -

Op zeer uiteenlopende manier komen immers bij ons mensen vragen tot stand:

- door het praktische leven van alledag ("Waar kan ik koffie krijgen?"; "Hoe kom ik het beste van hier naar Amsterdam?"; Zullen wij in Griekenland op vakantie gaan of in Frankrijk?");
- door het overnemen van vragen van anderen (b.v. media);
- door sensitieve, associatieve en intuïtieve indrukken (b.v. de empirische wetenschappen)
- door de facticiteit (feitelijkheid) van het menselijke handelen;
- door dialoog/gesprek/debat;
- door persoonlijke en existentiële ervaringen;
- door puur zelfstandig nadenken en bedenken;

Vele vragen die wij tegenwoordig stellen zijn veroorzaakt door indrukken, ervaringen, gebeurtenissen en het praktische leven van alledag. Daaromheen draaien vele vragen, zowel in het eigen leven als ook in de globale context. Niet zelden nemen wij dan ook – onbewust – genoegen met deze vragen, ook omdat zij al 'genoeg' zijn om over na te denken. Daar is op zich ook niets mis mee, want vele mensen hebben door de bezorgingen van alledag al 'genoeg aan hun hoofd'. Een gevolg is wel, dat dan de persoonlijke en existentiële vragen meestal als een zekere inbreuk op de

'gewone' gang van zaken en de 'normale' manier van vragen (bij voorbeeld 'ziekte' en/of 'dood' in een familie) beleefd worden. Daarnaast kan het gebeuren dat de vragen uit de gebeurtenissen van alledag ook een persoonlijk of existentieel karakter krijgen, zo bij voorbeeld dezer dagen de vragen rond de gebeurtenissen in de Oekraïne, in de Eurozone ('Griekenland') en het Midden-Oosten ('IS' etc.), of minstens in het eigen leven toch ook een zekere rol gaan spelen (b.v. in gesprekken of discussies of het verlangen, er meer over te willen weten). Maar vragen die zonder deze aanleidingen en zonder de alledaagse leef-contexten puur uit het eigen nadenken en bedenken ontstaan, leiden reeds daarom al – minstens kwantitatief – een wat kwijnend bestaan. Dit is geen morele kwalificatie, maar wel een belangrijk aandachtspunt om een verschil te benadrukken tussen onze hedendaagse vraagstellingen en die van een Thomas van Aquino. Want zijn vragen die hij in zijn hoofdwerken gaat stellen, zijn **zelf 'be-dachte'** vragen. Dat wil zeggen zij komen voort uit een dieper nadenken over zeer gevarieerde vraagstukken.

Wat is het gevolg van deze manier van vragen stellen?

- ze lijken op het eerste gezicht soms 'ver weg';
- ze zijn soms ook verrassend 'nieuw' ("Had ik zelf nooit kunnen bedenken");
- ze zijn niet gericht op praktische probleemoplossingen en conflictoplossingen; ze leggen de nadruk op kennis en oriëntatie in deze wereld, op het ordenen van de eigen gedachten ('sapientis est ordinare'), op de vorming van een persoonlijk karakter en het besef een schepsel te zijn dat als doel op weg is naar zijn oorsprong, God.

Wij staan hier feitelijk op het punt van **verschil tussen het dagelijkse praktische leven, samen met de vraagstukken van de empirische wetenschappen en de filosofie**. Een vraag of probleem in de dagelijkse praktijk of de empirische wetenschappen verlangt naar oplossingen of het zoeken naar nieuwe theorieën. Met Popper zou men kunnen zeggen, het gaat om verificatie en/of falsificatie. Maar niet minder is de taak om de juiste vragen te stellen, en te beseffen dat er ook vragen en problemen zijn, die buiten het bereik van praktische en wetenschappelijke mogelijkheden liggen. Dat betekent dus ook niet dat de antwoorden die de filosoof geeft irrelevant zouden zijn. Integendeel, zij reiken vaak richtlijnen, beargumenteerde denkwegen en oriëntatiemogelijkheden aan, die in een sterk praktijk gericht denken niet meer voorkomen. In die zin breken de vragen en de antwoorden van een Thomas van Aquino uit de 13^e eeuw de soms verlamde denkwegen van vastgelopen standpunten open. Zij kunnen dan opeens een heel ander perspectief laten zien, dat tot dan toe in afgebakende denkerreinen niet was opgekomen.

Als een **voorbeeld** zouden wij kunnen kijken naar **S.th. I, 75**. (De homine, qui ex spirituali et corporali substantia componitur).

Thomas begint met Quaestio 75 in de S.th. I, zijn 'antropologie'. Hij wil over de mens spreken als een compositie van een geestelijke en een lichamelijke substantie. De geestelijke component is de ziel, de 'anima'. Vraag: wat zou men aangaande de 'anima' kunnen onderzoeken? Volgens Thomas drie dingen: essentia, virtus et operatio (...; primo considerabimus ea quae pertinent ad essentiam animae; secundo ea, quae pertinent ad virtutem sive potentias eius; tertio, ea quae pertinent ad operationem eius." – S.th. I, 75 intr.). Met betrekking tot het wezen of de natuur van

de ziel, welke vragen zou men nu kunnen stellen? Thomas zelf noemt zeven vragen op:

- (1) Utrum anima sit corpus – Of de ziel een lichaam is;
- (2) Utrum anima humana sit aliquid subsistens – Of de menselijke ziel iets is dat op zichzelf bestaat;
- (3) Utrum animae brutorum sint subsistentes – Of de zielen van dieren op zichzelf bestaan;
- (4) Utrum anima sit homo, vel magis homo sit aliquid compositum ex anima et corpus – Of de ziel de mens is, of dat de mens eerder een compositie is uit ziel en lichaam;
- (5) Utrum sit composita ex materia et forma – Of de ziel samengesteld is uit materie en vorm;
- (6) Utrum anima humana sit corruptibilis – Of de menselijke ziel vergankelijk is;
- (7) Utrum anima sit eiusdem speciei cum angelo - Of de menselijke ziel van dezelfde soort is dan die van een engel;

Sommige van deze vragen zijn inderdaad erg verrassend, en zouden bij ons niet (meer) zijn opgekomen. Deze en ook de wél in ons levende vragen lijken echter wel relevant, spannend en interessant te zijn om er een antwoord op te geven. Of wij daardoor een betere metselaar, een betere advocate, een betere vader of moeder worden is daarmee niet gegarandeerd, maar misschien kan daardoor het inzicht in onszelf groeien, de eerbied misschien ook voor elke mens, en het onderscheidingsvermogen gescherpt ten opzichte van volledig andere visies op de mens.

f) Thomas van Aquino: een leven voor een kritische rationaliteit

Graag zou ik u een **voorbeeld willen geven van zijn 'kritische rationaliteit'**, dat wil zeggen de ontwikkeling van een visie die vooral leeft van het onderscheid kunnen maken, want dat is de eerste en eigenlijke betekenis van het begrip 'kritisch', dat van het Griekse 'krinein' (oordelen, beoordelen) is afgeleid. 'Kritisch' is dus niet een visie die alles 'negatief' beoordeeld, maar die vooral aan het oereigen vermogen van ons verstand recht doet, om in argumentaties vóór en tegen ('pro et contra') uiteindelijk tot een evenwichtig oordeel te komen.

Het **voorbeeld** dat ik zou willen presenteren, is **de kennis van God die wij volgens Thomas als mens in deze wereld kunnen verwerven**. Beroemd zijn uiteraard de zogenaamde 'Godsbewijzen', of beter de '**vijf wegen**' ('**quinque viae**') tot de kennis van God, die Thomas ontwikkeld heeft aan het begin van zijn grote werk, de 'Summa theologiae'. - Toch zou ik deze hier buiten beschouwing willen laten – hoewel zij zeer de moeite waard zijn van het bestuderen – maar ons te concentreren op een vraag die aan deze Godsbewijzen nog wel vooraf gaat.

Het is de vraag:

'Kan de menselijke geest (überhaupt) tot een kennis van God komen?'
(**'Utrum mens humana possit ad Dei notitiam pervenire?'**; (In Boeth. de Trin. I, 2).

In de Latijnse versie van deze vraag spreekt Thomas over een 'notitia', een 'notie', wil zeggen, of wij überhaupt wel op de een of andere manier van God iets kunnen weten; er staat uitdrukkelijk niet 'scientia', het meer gepaste woord wanneer het gaat over een doordachte en gereflecteerde kennis, maar er staat 'notitia', wil zeggen de allereerste 'aanraking van de geest' met het goddelijke. Reeds hier – in de zorgvuldige formulering van de vraag – licht iets op van de genoemde 'kritische' grondhouding; hij is niet tevreden met zomaar een begrip te kiezen, maar hij ontdekt van meet af aan de subtiele, maar noodzakelijke verschillen.

Dus: vrij vertaald zou de vraag heten: 'Kunnen wij überhaupt enig notie van God hebben?' – Eerlijk gezegd: het zou me niet verbazen dat dit de vraag is, waarmee vele mensen in onze dagen en in onze landen worstelen, ook degenen die zich 'gelovig' en 'katholiek' noemen. En zeker degenen die in hun gedachten alsmat heen en weer switchen tussen 'er zal wel get zien' tot 'ik zie het wel als ik boven kom'. Dat is geen uitgesproken atheïsme, maar wel het zogenaamde 'agnosticisme', wil zeggen: een onuitgesproken mening dat wij feitelijk over God of het goddelijke juist niets kunnen weten. Een houding die in onze Westers wereld zeer verspreid is, en die in het leven van alledag dan wel gepaard gaat met een 'praktisch atheïsme', wil zeggen, zo leven alsof er geen God is en er ook zo min mogelijk over willen nadenken, laat staan op zoek te gaan naar een antwoord op een 'vaag vermoeden' of de eventuele mogelijkheid dat God er wel is. Zo'n zoektocht vindt men veel te vermoeiend. Dus, conclusie: "Ik zie het wel, als ik boven kom." (waar men trouwens de zekerheid vandaan haalt, dan men na de dood nog wel ergens komt, laat staan 'boven komt', blijft raadselachtig; maar met de zin 'ik zie het wel, als ik boven kom', is natuurlijk feitelijk ook geen realiteit bedoeld, maar dit is – als ik het zo hard mag zeggen – niet meer dan een domme algemeenplaats, die dus bewust ervan afziet om zelf een standpunt in te nemen).

Ook hier kan Thomas ons iets meegeven: om alvast de wereld en vragen omtrent de wereld, de mens en God serieus te durven nemen. Voor hem is een mensenleven in ieder geval meer dan een 'spel' dat niets voorstelt.

Daarom terug naar de vraag: "Kan de menselijke geest tot een kennis van God komen?" Wat denkt u, zal het antwoord zijn? Hier zijn vier mogelijke antwoorden:

- (1) 'Ja, absoluut zeker.'
- (2) 'Ja, in zekere zin.'
- (3) 'Nee, enkel door te geloven.'
- (4) 'Nee, absoluut niet'.

Het antwoord dat Thomas geeft is: (2). Waarom?

Volgens Thomas zijn er **twee mogelijkheden** om een ding ('iets') te kennen, ofwel:

- a) door zijn eigen vorm ("zoals het oog een steen kent door de uiterlijke gestalte [van de steen]");

- b) door werkingen die een bepaald ding heeft, en die een aanwijzing geven van een gelijkheid (“per similitudinem”) in richting van de oorzaak.

Ons verstand is in dit leven echter voor zijn kennis afhankelijk van de zintuigelijke waarneming. Maar zintuigelijk is God niet ervaarbaar; daarom kan men God zelf in deze aardse toestand niet door de vorm kennen, die zijn (Gods) wezen is; op die manier wordt hij [wel] van de zaligen in het hemels vaderland gekend (“...; non potest ipsum Deum cogoscere in hoc statu per formam qua est essentia sua, sed sic cognoscetur in patria a beatis.” (In Boeth. de Trin. I, 2 c). Dat betekent: de eerste wijze van kennis van God (mogelijkheid a) valt voor ons mensen weg. Dus blijft over, dat God enkel door de vorm van de werkingen gekend wordt (“Unde reliquitur quod solummodo per effectus formam cognoscatur.” – ibidem). Nu kunnen ook werkingen nog van verschillende aard zijn: er zijn werkingen die een directe aanwijzing zijn voor het wezen of de natuur van een ding, bij voorbeeld de zwaartekracht die op niets anders wijst dan op deze kracht zelf, of het ontdekken van een geschreven tekst, die er op wijst dat dit door een mens is vervaardigd, of in de criminologie het DNA-spoor, dat onfeilbaar bij een enkele persoon hoort. Op deze manier kan men dus vanuit de werking de oorzaak (nagenoeg) helemaal kennen. Maar er zijn ook werkingen die niet zoveel ‘bewijskracht’ hebben, maar enkel aanwijzingen zijn, dat er iemand of iets aan ten grondslag ligt. In de criminologie bij voorbeeld een verwoest bureau, dat er op wijst **dat** er inbrekers zijn geweest; of een omgestoten glas melk op tafel, die er op wijst dat er iets of iemand dat glas heeft omgestoten (een mens, een kat, de wind enz.) Op deze manier kan men via de werking vaststellen, **dat** er een oorzaak is, maar men kent niet het wezen, de natuur van de oorzaak. Men weet alleen **dát** er een oorzaak is.² - Welnu, Thomas is de overtuiging toegedaan, dat op deze wijze de kennis van werkingen zich tot God verhoudt. Daarom kunnen wij van God in dit leven niet weten wat zijn wezen of zijn natuur is, maar enkel tot de kennis doordringen **dát God er is**. Dit is dus de tweede van de vier aangegeven mogelijkheden: de menselijke geest kan in zekere zin tot de kennis van God komen, namelijk door in te zien **dát** Hij is, maar niet wie God in zichzelf is.

Wat zijn, samengevat de kenmerken van dit antwoord van Thomas?

- het is inderdaad **‘kritisch’ (subjectief)**, doordat de geest van zijn oer-eigen methode van het (difficile) onderscheidingsvermogen gebruik maakt;
- het is nog meer **‘kritisch’ (objectief)**, omdat door deze methode een duidelijk standpunt wordt ingenomen; er wordt een heldere keuze gemaakt voor een bepaalde positie, die in Thomas’ visie het meeste aan waarheidsgehalte met zich meebrengt; andere posities zijn of zwakker of ronduit fout (optie 3 bij voorbeeld zou ervoor pleiten dat het bestaan van God alleen door het geloof gekend kan worden; zo fideïstisch is Thomas niet, hoewel hij ook op een andere plaats zal aangeven dat bepaalde inzichten in God inderdaad alleen

---

² Cf. Thomas, In Boeth. de Trin. I, 2c: “Alius effectus est, qui deficit a praedicta aequalitate, et per talem effectum non potest comprehendi virtus agentis et per consequens nec essentia eius; sed cognoscitur tantum quod est. Et sic se habet cognitio effectus ut principium ad cognoscendum de causa an est, sicut se habet quiditas ipsius causae, cum pers suam formam cognoscitur. Hoc autem modum se habet omnis effectus ad Deum. Et ideo non possumus in statu viae pertingere ad cognoscendum de ipso nisi quia est.”

door het geloof gekend kunnen worden, b.v. het geheim van de Triniteit of de Incarnatie; maar het **bestaan van God** kan ook door het verstand alleen worden bereikt, zonder de hulp van het geloof);

- de kennis van het bestaan van God aan het verstand toe te schrijven, is op zich een **brede visie**, omdat dan alle mensen in aanmerking komen om tot deze kennis te kunnen komen. Want het verstandelijk inzicht is aan alle mensen meegegeven. Op dit punt hoeft dus nog geen enkel 'geloof' eraan te pas te komen.
- de Godskennis in deze visie is echter **niet dwingend**, want dit inzicht is geen noodzakelijke kennis (zoals b.v. in de wiskunde geldt dat het geheel altijd groter is als één van zijn delen; deze kennis is noodzakelijk omdat het als een 'wet van het verstand zelf' kan worden aangemerkt); Thomas spreekt m.b.t. de kennis van God altijd van het 'kunnen' ('possit'; 'possumus'), van de 'mogelijkheid' dus. Deze 'mogelijke' kennis kan door vele verschillende factoren worden bemoeilijkt of belemmerd, maar eenvoudigweg ook gewoon voluntatief (met de wil als de sterkst mogelijke kracht in de mens) worden afgewezen.

Bij dit laatste punt kan worden toegevoegd dat Thomas er zich wel degelijk van bewust is (en dat in de 13^e eeuw, waar ronduit iedereen in God geloofde, maar misschien niet vanwege deze kennis van God, maar vanwege autoriteit, maatschappij, gewoonte [zeg maar al de factoren die ook in onze maatschappij hebben gespeeld tot de jaren '50 van de 20^e eeuw]), dat ondanks deze mogelijkheid van de menselijke geest, vele mensen een kennis van God niet aanvaardden. Want – en dit wil ik u niet onthouden – Thomas vervolgt zijn analyse met de subtiële toevoeging: “Desondanks kent een iemand van degenen die kennen dat Hij [God] is, volmaakter dan iemand anders, omdat de oorzaak door de werking des te volmaakter wordt gekend, hoe beter door de werking de verhouding van de oorzaak tot de werking wordt begrepen.”³

Al met al laat dit voorbeeld wellicht goed zien, hoe scherpzinnig en gedifferentieerd Thomas hier het thema van de Godskennis onder ogen ziet en behandelt. Hij is vertrouwd met de werkwijze van de menselijke geest; hij ziet waar de natuurlijke grenzen liggen; hij wil niet meer bereiken omwille van een verborgen agenda dan wat de analyse van de werkelijkheid hem aanbiedt; het is hem om een oprechte kennis van de realiteit te doen.

---

³ Ibidem: “Et tamen unus cognoscentium quia est alio perfectius cognoscit, quia causa tanto ex effectu perfectius cognoscitur, quanto per effectum magis apprehenditur habitudo causae ad effectum.”